

ΜΑΡΙΑΕΝΑ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ

Η επιτόπια έρευνα και η μελέτη του λαϊκού αφηγηματικού λόγου: με αφορμή πέντε εντεταλμένες αποστολές στα Δωδεκάνησα (2003-2007)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η ολιστική πρόσληψη του αντικειμένου, καθώς και η επιτόπια έρευνα διαρκείας με συμμετοχική παρατήρηση, αποτελούν θεμελιώδεις αρχές της ανθρωπολογικής επιστημονικής κατεύθυνσης. Τι συμβαίνει ωστόσο, όταν η έρευνα πεδίου οφείλει να συντελεστεί σε περιορισμένο χρόνο και με θεσμοθετημένο στόχο την «συλλογή λαογραφικής ύλης»; Στο παράδειγμα που ακολουθεί επιχειρείται η παρουσίαση μίας συνδυαστικής μεθοδολογίας, με σκοπό τον λειτουργικό συνεργισμό θεωρητικά και μεθοδολογικά «αντίρροπων» τάσεων, όπως αυτές έχουν υπαγορευθεί από την φιλολογική-αρχαιολογική λαογραφία και όπως έχουν ενημερωθεί από την εξέλιξη της ανθρωπολογικής θεωρίας.

Το κείμενο, που ακολουθεί, εκφωνήθηκε σε μία πρώτη και σύντομη εκδοχή του στην Ημερίδα με θέμα *Το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας και η επιτόπια έρευνα* (Αθήνα, 30/06/2006), με τίτλο «Τρεις εντεταλμένες αποστολές στα Δωδεκάνησα και η μελέτη του λαϊκού αφηγηματικού λόγου». Η μορφή στην οποία δημοσιεύεται σήμερα (2015) παγιώθηκε το 2009 αμέσως μετά τη μετακίνησή μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Μία ακόμη αναθεώρηση του κειμένου, πριν από το «τυπωθήτω», θα το απομάκρυνε πολύ από αυτή τη μορφή, γι' αυτό και δεν την επιχειρώ, όσον αφορά το ουσιαστικό περιεχόμενο της εισήγησης. Η έρευνα στους Λειψούς ολοκληρώθηκε ωστόσο το 2012 και τα αποτελέσματά της δημοσιεύθηκαν ως μονογραφία το 2013 (*Μύθος, λατρεία, ταυτότητες - «στο νησί της Καλυψώς», Αθήνα, Παπαζήσης*). Παραπέμπω λοιπόν τον αναγνώστη στον προβληματισμό που αναπτύσσω σχετικά με την επιτόπια έρευνα και σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις μου, ειδικά στα: «Μνημεία του λόγου», επιτόπια έρευνα και προφορικότητα: από την συγκριτική-ιστορική μέθοδο του Ν. Πολίτη σε μία ολιστική προσέγγιση της (προφορικής) παράδοσης», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου για τα 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας (1909-2009), Λαογραφία*, τόμος ΜΒ' (2010-2012), Αθήνα 2013, σ. 761-777 και «Ordinary stories, dreams, miracles and social interactions» στο *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 2014 Volume 5, Number 2, σσ. 61-71.

Επετηρίς Κέντρου Λαογραφίας, 31-32 (2004-2008), σ. 225-243.

Λέξεις-κλειδιά: εθνογραφία, επιτόπια έρευνα, προφορικότητα, αφήγηση, αφηγήτης, ταξινόμηση

Εισαγωγικά

Θα ξεκινήσω από τον τίτλο της εισήγησής μου. Οι πέντε αποστολές αποτελούν αναφορά σε μία επιτόπια έρευνα διαρκείας, που ξεκίνησε το 2000, και σε όλο της το εύρος εκτυλίχθηκε κατά πολύ και εκτός του πλαισίου των εντεταλμένων ερευνητικών αποστολών του Κ.Ε.Ε.Λ., στο οποίο εντάχθηκε ένα μέρος της με την τοποθέτησή μου σε θέση ερευνήτρια το 2002. Ο χώρος είναι ειδικά η επαρχία Καλύμνου, με έμφαση στην ομάδα των νησιών που βρίσκονται βόρεια. Πέρα από ένα προσωπικό ενδιαφέρον για το Ανατολικό Αιγαίο – που το αντιλαμβάνομαι ως δρόμο επικοινωνίας πολιτισμών και ως χωνευτήρι πολυπολιτισμικών καταγωγών – η εστίαση αυτού του ενδιαφέροντος στη συγκεκριμένη περιοχή πυροδοτήθηκε από μία τυχαία επίσκεψη το καλοκαίρι του 2000. Επιστρέφοντας στην Αθήνα διαπίστωσα πως η έρευνα μπορούσε να εναρμονιστεί με τα ερευνητικά ενδιαφέροντα του Κέντρου Λαογραφίας, καθώς οι πληροφορίες στο Λαογραφικό Αρχείο για τα νησιά της συγκεκριμένης επαρχίας ήταν δυσανάλογα κατανεμημένες: 18 χειρόγραφα από την Καλύμνο, 8 από την Πάτμο, 5 από την Λέρο, επίσης 5 από την Αστυπάλαια, 2 από την Ψέριπο και 1 από τους Λειψούς. Επιπλέον η περιοχή δεν καλυπτόταν από άλλο συνάδελφο. Επίκεντρό της ήταν η κοινότητα των 700 απογεγραμμένων κατοίκων του Δήμου Λειψών (17 τ. χλμ.). Τα γειτονικά νησιά που επισκέφθηκα, ήταν η Λέρος (8.000 κάτοικοι, 53 τ. χλμ.) η Πάτμος (3.000 κάτοικοι, 34 τ. χλμ.), το Αγαθονήσι (158 κάτοικοι, 13,4 τ. χλμ.) και οι Αρκείοι (50 κάτοικοι, 6,7 τ. χλμ.) (απογραφή 2001).

Ορμώμενοι από τη θεματική της Ημερίδας, αντιλαμβανόμαστε ως γενικό πλαίσιο του προβληματισμού μας εδώ την ευρύτερη επιστημονική σχέση της Λαογραφίας με την επιτόπια έρευνα, τόσο από θεωρητική όσο και από μεθοδολογική άποψη. Μία σχέση, που η διαχρονικότητά της έχει αποτυπωθεί στις χιλιάδες των χειρογράφων του Κέντρου Λαογραφίας από τις απαρχές της ελληνικής λαογραφίας, αν αναλογισθεί κανείς ότι τα παλαιότερα χρονολογούνται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Ο Δημήτριος Λουκάτος, συντάκτης του Κέντρου Λαογραφίας από το 1938 έως το 1961, αναδεικνύει εύγλωττα την άμεση συνάρτηση της θεωρίας της ελληνικής λαογραφίας με την επιτόπια έρευνα: *Οι λαογράφοι αντίθετα ξεκινούσαν (σαν φιλόλογοι) από τα πνευματικά (όπως και ο Πολίτης). Σιγά-σιγά όμως η πλαισιωτική μέθοδος της Εθνογραφίας τους άρεσε και την ακολούθησαν. Την ακολουθούν, από το πλατύ «υλικό» της ξεκίνημα ως τις καλλιτεχνικές μικροεκδηλώσεις. Τα νεώτερα ερωτηματολόγια και τα δια-*

γράμματα των βιβλιογραφιών με τέτοια πορεία συντάσσονται¹. Και βλέπει κανείς να ολοκληρώνεται τώρα η λαογραφική μελέτη ενός τόπου ή ενός έθνους, ή και κοινωνικής ομάδας, με τρόπο «εθνογραφικό». Εθνογραφικών ονομάζουμε τον τρόπο μελέτης, που πλαισιώνει τα θέματα με γεωγραφική, ιστορική και οικονομική ενημέρωση· που προχωρεί από τα συγκεκριμένα στα θεωρητικά, και συντροφεύει κάθε στοιχείο με το δοκουμέντο του· τιμά την αυτοψία και το σχέδιο (τη φωτογραφία ή τη μαγνητοφώνηση), στηρίζεται σε στατιστικές και ανερυνά το βαθύτερο «είναι» των πραγμάτων προσέχει την τεχνική όσο και τον λόγο· τα βιώματα όσο και την σκέψη· «περιγράφει» περισσότερο παρά «γράφει»· συγκρίνει σε κάθε περίπτωση· σέβεται τον φορέα άνθρωπο, σαν γενεά ή σαν άτομο, και τον βλέπει πάντα αιτία ή αποτέλεσμα του ερευνώμενου· αντικρύζει τέλος τα ψυχικά και τα πνευματικά φαινόμενα, σαν εκδηλώσεις των εθνικών τρόπων ζωής².

Εξειδικεύοντας – όχι όμως και περιορίζοντας το ενδιαφέρον μας, όπως θα δούμε στη συνέχεια – σε ένα γνωστικό αντικείμενο, που στην περίπτωση μας είναι αυτό του λαϊκού αφηγηματικού λόγου, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη σπουδαιότητα μιας ολιστικής προσέγγισης του πεδίου, κυρίως μέσα από μία μεθοδολογική οπτική συγκέντρωσης και ανάπτυξης εθνογραφικών δεδομένων για την εξαγωγή θεωρητικών συμπερασμάτων ή τουλάχιστον, δόκιμων υποθέσεων. Θεωρητικό στόχο της συγκεκριμένης επιτόπιας έρευνας, αποτελεί

1. Παράδειγμα η *Βιβλιογραφία της Ελληνικής Λαογραφίας*, που συντάσσεται από το Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών. Δίνονται με τη σειρά: ο υλικός βίος, ο πνευματικός και ο κοινωνικός (βλ. *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τόμ. Ε', 1945-1949 κ.ε.).

2. Δ. Σ. Λουκάτος, «Λαογραφία – Εθνογραφία. Στοιχεία διδασκαλίας και απόψεις από τον εναρκτήριο λόγο της έδρας του», *Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων*, 1968, σ. 9-10 (όπου και η αμέσως προηγούμενη υποσημείωση). Για μία συζήτηση των θέσεων του Λουκάτου, γενικότερα όσον αφορά τη σχέση της ελληνικής Λαογραφίας με την εθνογραφία πβ. Β. Νιτσιάκος, *Προσανατολισμοί – Μια κριτική εισαγωγή στη Λαογραφία*, Κριτική, Αθήνα 2008 και ειδικά το κεφάλαιο 4: «Λαογραφία και Εθνογραφία. Η άποψη του Δ. Λουκάτου υπό το φως των σύγχρονων εξελίξεων», σ. 57-69 (βλ. και 2η έκδοση, 2014). Για μία ιστορική αναδρομή στην ονοματοθεσία της ελληνικής Λαογραφίας ως επιστήμης, βλ. Μηνάς Αλεξιάδης, *Η Ελληνική και Διεθνής Ονοματοθεσία της Ελληνικής Λαογραφίας*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988, σ. 41-45.

3. Η ολιστική πρόσληψη του αντικειμένου αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη στοιχεία της ανθρωπολογικής επιστημονικής κατεύθυνσης, μαζί με την έννοια του πολιτισμού, την επιτόπια έρευνα, τη διαπολιτισμική συγκριτική προσέγγιση, την εθνογραφία, την εκλεκτική προσέγγιση, την ανθρωπιστική προοπτική, την επιστημονική προσέγγιση και τον συνδυασμό της υποκειμενικής με την αντικειμενική πρόσληψη του αντικειμένου. Οι ίδιες αρχές ισχύουν και για τον τρόπο που ως επιστήμη ενσωματώνει την επιτόπια έρευνα. (Jeffrey A. Sluka & Antonius C. G. M. Robben, «Fieldwork in Cultural Anthropology: An Introduction» στο *Ethnographic Fieldwork – An Anthropological Reader*, Blackwell Publishing 2008, σ. 4-5).

ειδικότερα η μελέτη των μηχανισμών της προφορικότητας, με κυρίως ανθρωπολογικά εργαλεία και με την παράλληλη συλλογή λαογραφικής ύλης ευρύτερου ενδιαφέροντος, ώστε να μπορεί να ενταχθεί στους θεσμοθετημένους στόχους του Λαογραφικού Αρχείου. Πρόκειται δηλαδή για ένα «πάντρεμα» της παραδοσιακής Λαογραφίας με τη σύγχρονη ανθρωπολογική έρευνα – μία συσχέτιση, που κατά την άποψή μου υπαγορεύει το ίδιο το αντικείμενο του λαϊκού αφηγηματικού λόγου, ως παραδοσιακού φαινομένου, κατά βάση προφορικού, μέσα σε κοινωνίες/κοινότητες, που αστικοποιούνται και παγκοσμιοποιούνται ταχύτατα, ειδικά μέσω του τουρισμού και του διαδικτύου.

Η ανάπτυξη του εθνογραφικού πεδίου

Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη ανθρωπολογικής έρευνας, είναι η επιτόπια έρευνα διαρκείας, ώστε να μπορεί να μελετηθεί σε βάθος η κοινότητα/κοινωνική ομάδα αναφοράς, προκειμένου να αναδειχθούν (θεωρητικά) τα επί μέρους χαρακτηριστικά της και οι κρυφοί νόμοι της λειτουργίας της. Την ίδια ανάγκη έχουν συμμεριστεί πλέον και οι λαογραφικές σπουδές στην Ελλάδα, ειδικά με την επιρροή των κοινωνικών επιστημών και ειδικά της ανθρωπολογίας⁴.

Ο περιορισμένος χρόνος των εντεταλμένων αποστολών – πλέον είκοσι ημέρες μαζί με την μετάβαση – που έχει στην διάθεση του ο ερευνητής του Κέντρου Λαογραφίας, αναδεικνύεται σε παράμετρο αποφασιστικής σημασίας, καθώς η συνάρτηση χρόνου / συλλεχθείσας ύλης οφείλει να έχει και ποσοτικά μετρήσιμα αποτελέσματα, άρα απαιτεί ταχύτητα, διορατικότητα και επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα. Συνεπώς η έρευνα συντελείται κάτω από πίεση και θα την παρομοίαζα με σωστική ανασκαφή: *Προς διάσωσιν και περαιτέρω επιστημονικής εξέτασιν των στοιχείων τούτων, προτού ούτως εξαφανισθούν, είναι επιβεβλημένη η εκτέλεσις συστηματικώς συλλογής της σχετικής λαογραφικής ύλης από όλους τους ελληνικούς τόπους*, υποδεικνύει το 1962 ο διευθυντής του Λαογραφικού Αρχείου, Γεώργιος Σπυριδάκης⁵.

Τα συμφραζόμενα – πολιτισμικά, κοινωνικά, ιστορικά – αποκτούν αναπόφευκτα κάτω από αυτές τις συνθήκες δευτερεύουσα σημασία για τον συλλογέα και

4. Ο «διάλογος» μεταξύ Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας αποτελεί οπωσδήποτε αποφασιστική επιστημολογική παράμετρο για τις όποιες ανταλλαγές μεταξύ τους. Η επιτόπια έρευνα, που είναι το αντικείμενό μας εδώ, επηρεάζεται από αυτόν τον διάλογο, αλλά δεν είναι το θέμα του. Για μία πρόσφατη κριτική ανασύνθεση αυτού του διαλόγου παραπέμπω τον αναγνώστη στο 3^ο κεφάλαιο του βιβλίου του Β. Νιτσιάκου, *Προσανατολισμοί*, ό.π.

5. Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, «Οδηγία προς Συλλογήν Λαογραφικής Ύλης», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου*, τ.13-14 (1960-1961), σ. 74.

πολλά από αυτά χάνονται, προκειμένου να εξασφαλιστεί το ίδιο το αντικείμενο της συλλογής. Αυτή η συνθήκη έχει αποτυπωθεί στα περισσότερα λαογραφικά αρχεία, όχι μόνο του Κέντρου Λαογραφίας, και αποτελεί χαρακτηριστικό μιας άλλης εποχής, όπου ειδικά τα είδη της προφορικής παράδοσης προσεγγίζονταν επιστημονικά (και κυρίως φιλολογικά) ως «μνημεία του λόγου» ή, έστω, ως λαϊκή λογοτεχνία και συγκέντρωναν και το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των συλλογέων της λαογραφικής ύλης, κατ' αρχήν για λόγους εθνικούς και ιστορικούς, όπως γνωρίζουμε: *Η συλλογή των στοιχείων του λαϊκού βίου δεν υπήρξε μέχρι τούδε εις όλας τας μορφάς του σύμμετρος. Ούτω συνέβη να συλλέγωνται κατά κύριον λόγον τα δημώδη άσματα, αι παροιμίες, τα παραμύθια κλπ., να παραμελούνται δε άλλες εκδηλώσεις ως αι σχετικά προς τον γεωργικόν και τον ποιμενικόν βίον, τα λατρευτικά έθιμα, την κατοικίαν, την αμφίεσιν, την υφαντικήν και κεντητικήν, την κεραμικήν, την μεταλλοτεχνίαν κ.λπ.*⁶

Στην περίπτωση μας οι σύντομες επισκέψεις (από 10 ημέρες έως πέντε εβδομάδες κάθε φορά και σε συνδυασμό με χρήση ερευνητικής και κανονικής άδειας) υπεραναπληρώθηκαν, όσον αφορά τη διάρκεια που απαιτεί η «συμμετοχή» στην ζωή της κοινότητας, με τις τακτικές επισκέψεις και μία επαφή, που ανθρώπινα πλέον, δεν διακόπηκε καθόλου στα διαστήματα που μεσολάβησαν⁷. Κι αυτός ήταν ένας ακόμη λόγος που προτίμησα, στο βαθμό που μου επέτρεπαν οι υπόλοιπες επαγγελματικές και οικογενειακές μου υποχρεώσεις, να μεταβαίνω στην περιοχή εκτός καλοκαιρινής – τουριστικής περιόδου, ώστε να αντιλαμβάνομαι την καθημερινότητα των ανθρώπων με περισσότερα ρεαλιστικά κριτήρια – τα παιδιά είχαν διάβασμα, οι άνθρωποι συναναστρέφονταν μεταξύ τους πιο ουσιαστικά, και ίσως πιο «παραδοσιακά», οι κακοκαιρίες ήταν συχνότερες και οι ακτοπολικές συνδέσεις αραιότερες, κ.λπ. Επί πλέον, αυτή η «συγκέντρωση» της κοινότητας στον εαυτό της, έδινε μεγαλύτερη διάρκεια στον πραγματικό χρόνο της κάθε παραμονής μου «εκτός εποχής», ενώ παράλληλα μου επέτρεπε να παρακολουθώ, εκτός από τον «κύκλο της ζωής» κάποιων ανθρώπων και τον ίδιο τον «κύκλο του χρόνου», με τις εναλλαγές στην φύση, τις ασχολίες των ανθρώπων και τις επιτελέσεις των διαφόρων εθίμων, που είχα κάθε φορά την ευκαιρία να καταγράφω, να παρακολουθώ και να συμμετέχω μετά από ένα αρχικό διάστημα προσαρμογής, τόσο δικής μου, όσο και των ανθρώπων της περιοχής στην παρουσία μου. Μέσα

6. Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης ό.π.

7. Πρόκειται για μία πρακτική, που στην περίπτωση που ο συλλογέας/ερευνητής έχει κάποια σχέση εντοπιότητας με το πεδίο του, εφαρμόζεται αυθόρμητα, και οπωσδήποτε υποκαθιστά τη διάρκεια – στον αντίποδα η αντικειμενικότητα της παρατήρησης γίνεται ακόμη πιο δύσκολη.

σε όλα αυτά, εφόσον πλέον μιλάμε για ένα διάστημα δεκαετίας, αποτυπώθηκε και ο «ιστορικός» χρόνος, με όποιες αλλαγές έχουν συντελεστεί στην περιοχή και στις νοοτροπίες των ανθρώπων.

Μία πρώτη άμεση προσέγγιση του πεδίου και γνωστή σε όλους μας είναι και ως έναν βαθμό αυτονόητη, πάντοτε στο πλαίσιο των εντεταλμένων λαογραφικών αποστολών που περιγράψαμε προηγουμένως: η αναζήτηση πληροφοριών⁸. Η κοινότητα υποδεικνύει τους καταλληλότερους, πάντα σύμφωνα με αυτό που αντιλαμβάνεται ότι αναζητά ο ερευνητής⁹. Υπάρχει βεβαίως και το σοβαρό ενδεχόμενο «αυτό» που ζητάει ο ερευνητής, μέσω του θεσμικού του ρόλου, όπως είναι αυτό μίας εντεταλμένης αποστολής της Ακαδημίας Αθηνών, να περιπλέξει αντί να διευκολύνει την επικοινωνία, όπως θα δούμε σε ένα από τα παραδείγματα που ακολουθούν.

Στην περίπτωση των Λειψών, οδηγήθηκα κατ' αρχήν σε ανθρώπους μεγάλης ηλικίας, τους «παλιούς», οι οποίοι ήταν γνωστοί τόσο για την ευφράδειά τους, όσο και για την αξιοπιστία τους – πάντοτε σύμφωνα με τα κριτήρια της ίδιας της κοινότητας¹⁰. Στην περίπτωση της Λέρου, που και μεγάλος τόπος είναι και όπως αντιλήφθηκα έχει μακρά παράδοση ερασιτεχνικής λαογραφίας, οι περισσότεροι μου υπέδειξαν ειδήμονες στη λαογραφία του νησιού, οι οποίοι ήταν διατεθειμένοι να μου παραθέσουν από δεύτερο και τρίτο χέρι ολόκληρο τον λαογραφικό πλούτο του τόπου τους, συχνά δε σε χρόνο ενεστώτα¹¹. Κάποιοι

8. Δεν είναι όμως η μοναδική και βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με το ίδιο το αντικείμενο του ερευνητή και της έρευνας. Μπορεί να είναι παρατήρηση τοπίου, δραστηριοτήτων, κ.λπ., οπότε η αναζήτηση πληροφοριών να τοποθετείται σε δεύτερο χρόνο, μέσω της αναζήτησης διευκρινιστικών πληροφοριών.

9. Σε αυτό το σημείο θέλω να ευχαριστήσω τους ανθρώπους, που με υποδέχτηκαν, με «φιλοξένησαν», με ξενάγησαν, μου έδειξαν τον τόπο τους και μου υπέδειξαν τους πρώτους συνομιλητές μου στα νησιά τους το 2001, το 2004 και το 2006 αντίστοιχα: τον Γιώργο Λαουντό από τους Λειψούς, τον Αντώνη Νταλαρή από την Λέρο, τον Σάββα Καμίση από το Αγαθονήσι και τον Λευτέρη Ηλιού στους Αρκιούς. Η συμβολή τους υπήρξε ιδιαίτερος πολύτιμη, ειδικά εκείνες τις πρώτες ώρες, που βρέθηκα με τις αποσκευές μου στα λιμάνια των άγνωστων έως τότε σε μένα νησιών τους.

10. Καθώς πλέον έχω συνομιλήσει με τους περισσότερους Λειψώτες, αισθάνομαι την ανάγκη να τους ευχαριστήσω και εδώ ως συλλογικότητα, αφού ο τυπογραφικός χώρος δεν μου επιτρέπει να το κάνω με αυτήν την ευκαιρία για έναν-έναν ξεχωριστά, όπως θα όφειλα.

11. Χαρακτηριστική και ιδιαιτέρως κατατοπιστική όσον αφορά και αυτόν τον τρόπο συλλογής λαογραφικής ύλης, ήταν μία μακρά συνέντευξη δύο ή τριών ωρών, προς το τέλος της οποίας αντιλήφθηκα ότι κατέγραφα κυρίως αποσπάσματα από το βιβλίο του Διον. Ι. Οικονομοπούλου, «Ιατρού εν Καϊρώ: *Λερισκά, ήτοι Χωρογραφία της νήσου Λέρου*. [Συνταχθέντα μεν κατά παραγγελίαν της εν Καϊρώ Επιτροπής της Αδελφότητος των εν Αιγύπτω Λερίων, εκδι-

άλλοι ωστόσο μου υπέδειξαν πληροφορητές, ικανούς να αναφερθούν ενδελεχώς στις προσωπικές τους εμπειρικές γνώσεις και τις αναμνήσεις. Επί πλέον, ειδικά για τη Λέρο, είχα ένα ακόμη πλεονέκτημα στην αναζήτηση πληροφορητών, την αποστολή του Γ. Σπυριδάκη το 1958 (Κ.Λ. χρο 2279), από το χειρόγραφο της οποίας αντέγραψα τα ονόματα των πληροφορητών και αναζήτησα εκείνους που θα μπορούσαν να είναι ακόμη εν ζωή το 2004, ή συγγενείς τους. Οι επισκέψεις μου στο Αγαθονήσι και στους Αρκιούς το 2006, απαίτησαν μία επίσης διαφορετική προσέγγιση, καθώς τα χρονικά περιθώρια ήταν στενά (είχα δέκα μέρες να διαθέσω συνολικά και για τα δύο νησιά, των 158 και 50 απογεγραμμένων κατοίκων αντίστοιχα) και έπρεπε να κινηθώ εξαιρετικά γρήγορα και αποτελεσματικά, ώστε να καταγράψω όσο μπορούσα περισσότερα και έχοντας πλήρη συνείδηση ότι από τα συμφραζόμενα των καταγραφών μου θα αντιλαμβανόμουν μόνο όσα μου επέτρεπε η επαγγελματική μου εμπειρία, η επικοινωνιακή μου διαίσθηση, και βεβαίως οι ίδιοι οι συνομιλητές μου – δεν ετίθετο καν ζήτημα συμμετοχής. Σε αυτήν την περίπτωση, η προσέγγιση των ανθρώπων διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από ένα είδος δικτύου ανθρώπων, που με έστειλαν ο ένας στον άλλο από νησί σε νησί. Όσον αφορά την περίπτωση της Πάτμου, κινήθηκα στην πραγματικότητα χωρίς να επιμείνω στην αναζήτηση πληροφορητών, καθώς προσέλαβα σχεδόν αμέσως έναν κορεσμό όσον αφορά τη λαογραφική έρευνα και ούτως ή άλλως αναζητούσα υποστηρικτικές πληροφορίες για τα γύρω νησάκια στη βιβλιοθήκη και στο αρχείο της Μονής¹² – οι τοπικές γραπτές πηγές αποτελούν συνήθως εξίσου σημαντική πηγή πληροφοριών για την ιστορία και τον πολιτισμό ενός τόπου.

Οφείλω να σημειώσω σε αυτό το σημείο τα εξής: α) η αναζήτηση πληροφορητών δεν οδηγεί απαραίτητα στην ανεύρεση αφηγητών, αλλά β) η αναζήτηση πληροφορητών οδηγεί οπωσδήποτε στην ανεύρεση πληροφοριών, γ) ο επισκέπτης ερευνητής στην αρχή είναι απολύτως καθοδηγούμενος από την κοινότητα, δ) μπορεί να καταγράψει μεγάλο εύρος πληροφοριών, με περιορισμένη αντίληψη των συμφραζομένων τους – ειδικά αν δεν γνωρίζει ήδη καλά

δόμεινα δε φιλοτίμω δαπάνη του διαπρεπούς Λερίου κυρίου Νικολάου Γ. Τσιγαδά. Εν Αθήναις, Κάρολος Μπεκ, 1888» (Φωτοανατύπωση. Έκδοση Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λέρου και Μορφωτικού Πολιτιστικού Συλλόγου Νέων «Αρτεμις», 2002). Ομολογώ ότι κατά τη διάρκεια εκείνης της συνέντευξης είχα αισθανθεί συχνά αμήχανη, όχι εξ αιτίας όσων άκουγα, που έστω κι έτσι είχαν ενδιαφέρον, αλλά κυρίως εξ αιτίας ενός έκδηλου άγχους που προξενούσε η ιδιότητά μου στη συνομιλήτριά μου – κάτι σαν προφορική εξέταση.

12. Σε αυτό το σημείο οφείλω ιδιαίτερες ευχαριστίες στον Πανοσιολογιώτατο Αρχιμανδρίτη, πρώην Καθηγούμενο Πάτμου, κ. Αντίπα, για τη φιλοξενία και τη διευκόλυνση της έρευνάς μου.

την κοινότητα που επισκέπτεται. Επί πλέον, και αυτό είναι ένας κοινός τόπος, με όποιον τρόπο και αν επιλέξει ο ερευνητής να προσεγγίσει το «πεδίο» του, είναι βέβαιο ότι η κοινότητα τον παρατηρεί εξίσου, συγκεντρώνει επίσης τις πληροφορίες της και βγάζει τα συμπεράσματά της – σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό όταν ο ερευνητής έχει αστική προέλευση και δεν μπορεί να επικαλεστεί κανενός είδους εντοπιότητα.

Σε αυτό το στάδιο, της πρώτης επίσκεψης, ο μελετητής του αφηγηματικού λόγου, που αφήνεται να τον οδηγήσει η κοινότητα ενώ ταυτόχρονα πιέζεται να εκμεταλλευθεί το 20ήμερο της αποστολής, αντιλαμβάνεται στο πέρας της πρώτης επίσκεψης ότι έχει καταγράψει στην μορφή αφηγηματικού λόγου ολόκληρο τον λαϊκό πολιτισμό: από αγροτικές εργασίες, τυροκομία και κέντημα, μέχρι έθιμα, χορούς, πανηγύρια, τραγούδια και αρκετές αφηγήσεις – περισσότερες βιοϊστορίες ωστόσο, παρά λαϊκές ταξινομούμενες διηγήσεις. Τα παραμύθια δε, μόνο κατά παραγγελία και πολύ δύσκολα, αφού προϋποθέτουν ευχέρεια χρόνου, ξεκούραστο μυαλό, καλή μνήμη, κάποια αφηγηματική δεινότητα που δεν την έχουν όλοι οι άνθρωποι, πιθανόν όμως και μία εξοικείωση (ακόμη και εμπιστοσύνη) μεταξύ αφηγητή και ακροατή. Μπορεί επίσης να έχει καταγράψει με οπτικά μέσα στιγμιότυπα από την καθημερινή ή τελετουργική ζωή της κοινότητας.

Όσον αφορά ειδικά την καταγραφή των παραμυθιών, από τη συνολικότερη εμπειρία μου εκτιμώ ότι τίθενται και άλλα ζητήματα, που επηρεάζουν ποικιλοτρόπως την καταγραφή τους, όπως η εμπροσθιότητα τους – καθώς είναι σε όλους αντιληπτό ότι το είδος είναι εξαιρετικά δημοφιλές στην εκδοτική αγορά, και όχι μόνο. Η αδιαφιλονίκητη λογοτεχνική/καλλιτεχνική αξία του παραμυθιού, όπως και του τραγουδιού, έχει άλλωστε συνδεθεί κατ' επανάληψη και με ζητήματα αυθεντικότητας των (πρώτων) καταγραφών της προφορικής παράδοσης. Θα ήθελα να σημειώσω επίσης ότι στις πραγματικές συνθήκες προφορικής εκφοράς του λαϊκού αφηγηματικού λόγου οι ταξινομικές διακρίσεις δεν είναι οικείες και ο όρος «αφήγηση» συνήθως απαντά γενικότερα στην ερώτηση «ιστορία» – οι όποιες ειδικότερες ταξινομήσεις αποτελούν πνευματική αποσκευή του ίδιου του ερευνητή και βρίσκουν τη θέση τους αργότερα, στους φακέλους της αρχειοθέτησης. Είδη της προφορικής παράδοσης, που συνήθως εκφέρονται περιστασιακά, όπως οι παροιμίες και τα ανέκδοτα για παράδειγμα, είναι ακόμη πιο δύσκολο να καταγραφούν σε μία πρώτη επίσκεψη.

Αντίθετα οι πολλαπλές επισκέψεις στον ίδιο χώρο σε τακτά χρονικά διαστήματα επιτρέπουν τη διεξαγωγή μιας εθνογραφικής έρευνας διαρκείας και τη σταδιακή ενσωμάτωση του ερευνητή στην κοινότητα – διευκολύνεται συνεπώς η συμμετοχική παρατήρηση. Αυτό επιτρέπει την άμεση καταγραφή των πληροφοριών, όπου ο πληροφορητής ενεργεί και δε μεταφέρει απλώς την εμπειρία του

λεκτικά, την επιλογή των πληροφορητών σύμφωνα με τα προσωπικά κριτήρια του ίδιου του ερευνητή, την επίτευξη κατά το δυνατόν «αυθεντικών» συνθηκών καταγραφής, αφού ο ερευνητής είναι πλέον οικείο πρόσωπο εμπιστοσύνης για αρκετούς από τους πληροφορητές¹³ του. Η ενσωμάτωση επιτρέπει σιγά σιγά την προσέγγιση και πιο απρόθυμων ή διστακτικών πληροφορητών, όχι μόνο λόγω ψυχосύνθεσης¹⁴. Ας σημειώσω σε αυτό το σημείο, ότι ο καλός πληροφορητής δεν είναι απαραίτητα ο πιο πρόθυμος. Η αποτύπωση των συμφραζομένων, που είναι σημαντικότερη για την περαιτέρω μελέτη του υλικού, γίνεται πλέον αυτόματα με την επανάληψη και με τη συνεχή διεύρυνση του αριθμού των πληροφορητών. Σε αυτά αξίζει να προστεθούν και οι έμμεσες πληροφορίες, που συνδηλώνονται από το μετασχηματισμό του χώρου και των ανθρώπων, οι οποίοι στο σύνολό τους αλλάζουν / εξελίσσουν τη ζωή της κοινότητας. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποσιώπησης της παράδοσης, αποτελούν και οι μεταμορφώσεις του τοπίου μέσω της οικοδόμησης, της τουριστικής ανάπτυξης και της αλλαγής χρήσεων, που βαθμιαία συντελούν στην καταστροφή του αφηγηματικού υποστρώματος συγκεκριμένων θέσεων στον χώρο (αλλά και της αφηγηματικής χαρτογράφησης που αυτό συνεπάγεται)¹⁵.

Ισορροπώντας λοιπόν ανάμεσα σε δύο τάσεις, που δεν είναι αντίρροπες τελικά, χρησιμοποιώ έναν συνδυασμό μεθοδολογικών εργαλείων ανάλογα με το γνωστικό αντικείμενο που μου προσφέρει ο κάθε άνθρωπος που προσεγγίζω στο πεδίο: εκτός από τη διαρκή συμμετοχική παρατήρηση, ερωτηματολόγια από μνήμης, ελεύθερες συνεντεύξεις, σημειώσεις πεδίου και φυσικά ημερολόγιο. Οι μαγνητοφωνήσεις, φωτογραφήσεις και βιντεοσκοπήσεις πραγματοποιούνται πάντοτε εν γνώσει και με τη συναίνεση των πληροφορητών.

13. Ας διευκρινίσω πλέον, ότι εδώ χρησιμοποιώ τον όρο *πληροφορητής* πολλές φορές καταχρηστικά και προδίδοντας ενδεχομένως την ανθρώπινη επαφή που δημιουργείται μεταξύ του ερευνητή και των συνομιλητών του στο πεδίο. Θα ήταν υποκριτικό ωστόσο να ισχυριστώ ότι δεν με ενδιαφέρει και η παραμικρή πληροφορία σχετικά με το αντικείμενο της έρευνάς μου και ότι δεν την αναζητώ στη συναναστροφή μου με τους ανθρώπους – τουλάχιστον πριν αναπτυχθεί οποιασδήποτε άλλης μορφής σχέση μεταξύ μας.

14. Ας μην ξεχνούμε ότι οι τοπικές κοινωνίες έχουν τα μικρά και τα μεγάλα τους μυστικά, που δεν χρειάζεται να τα μαθαίνουν οι «ξένοι». Η εισχώρηση του ερευνητή στο σπίτι, ειδικά του απρόσκλητου ή του αδιάκριτου, σημαίνει αυτόματα και την εκχώρηση του ιδιωτικού χώρου της οικογένειας...

15. Βλ. Μ. Παπαχριστοφόρου: «Αφηγηματικότητα, χώρος, σύμβολα: συνομιλώντας μ' ένα νησιωτικό τοπίο», στον τόμο *Ανθρωπολογία και Συμβολισμός στην Ελλάδα*, επιμ. Ε. Αλεξάκης, Μ. Βραχιονίδου, Α. Οικονόμου, ΕΛ.ΕΤ.Ε., Αθήνα 2008, σ. 283-307, και 2013 ό.π. σ. 254-257.

Για την ηθική της επιτόπιας έρευνας

Με αφορμή το τελευταίο – δηλαδή την ενημέρωση και τη συναίνεση των πληροφορητών – θα αναφερθώ στα ηθικά ζητήματα, που αναπόφευκτα προκύπτουν από μία τόσο «στενή» προσέγγιση της κοινότητας. Η καταγραφή του λαϊκού αφηγηματικού λόγου, πολύ συχνά και πολύ εύκολα, μετατοπίζεται στην καταγραφή προσωπικών αφηγήσεων, οι οποίες ξεφεύγουν από τα αυστηρά ταξινομικά όρια, που ορίζουν παραμύθια, παραδόσεις, ευτράπελες διηγήσεις. Περιλαμβάνουν έναν ελεύθερο αφηγηματικό λόγο, που αποτυπώνεται με την αρχειοθετική μορφή «μαρτυριών», «βιοϊστοριών», «αυτοβιογραφιών», «κουτσομπολιών», «τοπικών ανεκδότων», κ.λπ.

Σε αυτό το σημείο αισθάνομαι την ανάγκη να αναφερθώ σε δύο παραδείγματα «χειμαρρώδους αυτοβιογραφικού λόγου», που βρέθηκα να καταγράφω σε εντελώς διαφορετικά περιβάλλοντα και χωρίς να το έχω επιδιώξει. Αυτό που θέλω να αναδείξω και στα δύο παραδείγματα, είναι ότι το ζήτημα της «συναίνεσης» είναι και σχετικό, και ηθικά ευαίσθητο. Το πρώτο περιστατικό συνέβη το καλοκαίρι του 1999, κατά τη διάρκεια πρακτικής εξάσκησης στο πλαίσιο της συμμετοχής μου σε ένα θερινό σχολείο στην Φινλανδία. Μία σύντομη συνέντευξη με θέμα τις αναπαραστάσεις του φόβου, όπου στο ρόλο του πληροφορητή ήταν μία έμπειρη και κατά πολύ μεγαλύτερή μου συνάδελφος, κατέληξε σε μία πολύ δυνατή αφήγηση μίας προσωπικής/οικογενειακής εμπειρίας της ίδιας και στην κορύφωσή της σε κλάμα – το παράδειγμα μπορεί να μην προέρχεται από το «πεδίο», αλλά είναι ενδεικτικό της συναισθηματικής φόρτισης στην οποία μπορεί να βρεθεί ο συνομιλητής, ακόμη και μπροστά στο ανοικτό κασετόφωνο, ακόμη και αν ο ίδιος είναι του «επαγγέλματος» και έχει πλήρη συνείδηση (και τον έλεγχο) της διαδικασίας. Το δεύτερο παράδειγμα αφορά και πάλι «συμπτωματική» καταγραφή, και συνέβη το καλοκαίρι του 2006 στο Μικρό Χωριό, στο Αγαθονήσι, όπου είχα καταφύγει στο εσωτερικό της αυλής ενός σπιτιού, προκειμένου να κερδίσω χρόνο και να αποφύγω ένα δυσάρεστο αντάμωμα: με την κάμερα στο χέρι κινηματογραφούσα – σαν τουρίστρια – το εσωτερικό της ασπρισμένης αυλής με τα λουλουδάκια στους τενεκέδες, όταν βγήκε η «γιαγιά» που κατοικούσε στο σπίτι με την κατάκοιτη αδελφή της και χωρίς να ρωτήσει ποια είμαι, και τι κάνω, απευθυνόμενη στην κάμερα άρχισε να μου αφηγείται ολόκληρη την ιστορία της ζωής της και ως ένα βαθμό και της οικογένειάς της. Δεν διέκοψα για να της εξηγήσω, κυρίως από φόβο μήπως χαλάσω την ατμόσφαιρα και σταματήσει (τόσο γιατί όσα έλεγε ήταν εξαιρετικά ενδιαφέροντα, όσο και γιατί δεν ήθελα να ξαναβγώ αμέσως έξω στο έρημο χωριό). Τέτοιου είδους αφηγήσεις καταγράφονται και αναπόφευκτα περιλαμβάνουν προσωπικά

δεδομένα, περισσότερο ή λιγότερο ευαίσθητα, των οποίων η δημοσίευση είναι συχνά απαγορευτική και η χρήση τους (αλλά και η αρχειοθέτησή τους) απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή ώστε να μην διαταραχθεί, όχι μόνο η κλειστή ζωή της κοινότητας, αλλά και η ίδια η ανθρώπινη σχέση εμπιστοσύνης, που αναπτύσσεται μεταξύ «πληροφορητή» και ερευνητή. Τα ίδια είναι εξαιρετικά πολύτιμα, τόσο για την ανασύνθεση και την κατανόηση των συμφραζομένων τους, όσο και για τον προσδιορισμό του κοινωνικού – ιστορικού υποστρώματος, που υπαγορεύει το πολιτισμικό τους πλαίσιο, αλλά ως έναν βαθμό και την ίδια την προφορική παράδοση. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται βεβαίως και τα αποτελέσματα προγραμματισμένων συνεντεύξεων, που αποτελούν και τον κανόνα στις λαογραφικές αποστολές.

Από μία τέτοια, προγραμματισμένη, συνέντευξη προέρχεται και το παρακάτω απόσπασμα¹⁶:

- Ήταν ένας γέρος και μια γριά κι είχαν ένα μικρό παιδάκι που το λέγανε κουτσοκωλάκι, και του λέει μια μέρα ο πατέρας του, «κουτσοκωλάκι, να πάρεις το πιναυλάκι και να πάεις στη χρυσομηλιά».
- Ε πες το, εσύ το ξέρεις διαφορετικά... εσύ το ξέρεις αλλιώς¹⁷.
- Ηπαστρεβάνε κουκιά...
- Α, είδες ότι το ξέρεις διαφορετικά; Πες το.
- Ηπαστρεβάνε κουκιά...
- ... καθαρίζανε κουκιά...
- ο γέρος και η γριά και είπε ο γέρος να τα 'χαμε παιδάκια τα κουκιά κι ηγινήκανε τα κουκιά παιδιά – πολλά, ηγινήκανε. Και ύστερα η γριά ήλεγε, «Τώρα που 'μαι γριά εγώ και είσαι και γέρος εσύ πού θα δουλέψουμε να βγάλουμε φράγκα να τα ταΐσουμε αυτά τα παιδιά». Ε, ύστερα... Ηπαρακαλούσανε το Θεό κι ήστειλε φαΐ στο σπίτι τω και τα ταΐσανε όλα τα παιδιά. Αλλά ήτανε πολλά παιδιά, όσα ήτανε τα κουκιά, ήτανε παιδιά. Και... ύστερα από τρεις μέρες, είπε ο γέρος της γριάς, «να τα πάρω, να τα πάω στο βουνό, και να τ'

16. Ο αφηγητής (Λειψοί, 1940-2007) ήταν 65 ετών όταν μου αφηγήθηκε το παραμύθι (ΑΤ/ΑΤΥ 327C) τον Οκτώβριο του 2005. Γνώριζε λίγα γράμματα. Παρόντες κατά την συνέντευξη ήταν η σύζυγος του, λίγο νεότερη, μία κόρη τους (39 ετών), και 2-3 εγγόνια από 12 έως 16 ετών. Ενδιάμεσα προστέθηκε για κάποιο διάστημα κι ένας φίλος της οικογένειας, που ήρθε για επίσκεψη. Η συνέντευξη κράτησε από τις 7 το βράδυ έως τη μία το πρωί, και ήταν συνεχώς παρούσα η σύζυγος του βασικού πληροφορητή.

17. Εδώ, η σύζυγος του πληροφορητή και δεύτερη συνομιλήτρια μου κατά την συνέντευξη, τον παροτρύνει να θυμηθεί το παραμύθι που περιμένουμε όλοι να μας πει ο ίδιος.

αφήσω να μπλάσουνε, να ζήσουνε μονάχα τους». Και, ό,τι είπε, το έκανε. Το κουτσοκωλάκι, ήτανε το πιο μικρό παιδί, αλλά στο δρόμο που ηπηγαίνανε, ημάζευε χαλικάκια και ήκανε σωρολάκια, και πάλι ίσα πέρα ήτανε σωρολάκια, να θυμάται το δρόμο να γυρίσει. Ε, τα παιδιά τα πήε στο βουνό και ημπλάσανε. Ηπαιζανε, ημπλάσανε – κι ηχάσανε το γέρο. Το κουτσοκωλάκι ήτανε πονηρό, και... ηκαιροφύλαε να δει πού θα πάει, ας πούμε ο πατέρας του, ο γέρος. Και ήφνε ο γέρος, ηπήαινε για το χωριό. Το κουτσοκωλάκι τον καιροφύλαε και πήαινε από πίσω του, αλλά δεν τό 'βλεπε ο γέρος. Ηθώρει τα σωρουλάκια, τα λεθαράκια. Και καμιά φορά ηπήε στο χωριό, εν ήχασε το δρόμο. Ήβλεπε τα σωρουλάκια. Και... καμιά φορά ηχρειάστηκε κάτι ο γέρος και λέει στη γριά. «Τώρα που τα πήα στο βουνό τα παιδάκια και ... ημπλάσανε, δεν ήφερα κανένανε κάτω, τώρα θέλω κάτι να μου φέρει από το χωριό, ποιος θα μου το φέρει». Και το κουτσοκωλάκι, ηπετάχτη «εγώ! Εγώ θα το φέρω!» – «Α, ηγύρισε; Και πώς ηγύρισε; Πώς ήζερες το δρόμο να 'ρθείς;» [Διακόπτουμε για να χαιρετήσουμε σύντομα έναν φίλο της οικογένειας που έχει έρθει επίσκεψη.] Τό 'στείλε το κουτσοκωλάκι και ήκαμε τη δουλειά, και ύστερα είπε ο γέρος «κουτσοκωλάκι, θα πάεις στο περιβόλι, να φυλάεις τη μηλιά, να μη κλέψουνε τα μήλα». Το κουτσοκωλάκι ηπήε και ηνέβηκε πάνω στη μηλιά. Και το παρακολουθούσε μια δρακόντισσα, ήθελε να το πάρει, να το φάει. Και λέει στο κουτσοκωλάκι, «Κουτσοκωλάκι, κουτσοκωλάκι, πέτα μου ένα μηλαράκι». – «Σου πετώ γριούλα μου» Και το πέταξε κάτω το μηλαράκι, και αυτή, που ήθελε να το πιάσει, του λέει «δεν το βλέπω, κατέβα να το βρεις εσύ». Κι ηκατέβηκε και... της τό 'δωσε. Το αρπαξε το κουτσοκωλάκι, και τό 'βαλε στο τσουβάλι, και τό 'βαλε στον ώμο της και το πήαινε για τη σπηλιά. Ήθελε να το σφάζει, να το βράσει, και να το φάει. Στο δρόμο που ηπηγαίνανε, ήτανε μακριά η σπηλιά που ήθελε να πάει η δρακόντισσα, με συχωρείς, ηκατουριότανε, και το άφησε και δα το κουτσοκωλάκι μέσα στο τσουβάλι, και ηπήαινε μακριά να κατουρήσει. Και τού 'λε του κουτσοκωλάκι, του 'πε, «να μη με βλέπεις» – «αφού είμαι μέσα στο τσουβάλι, πώς θα σε βλέπω;» και ηπήαινε ηπήαινε η γριά και του λέει του κουτσοκωλάκι, «με βλέπεις;» – «σε βλέπω» αλλά δεν ήβλεπε το κουτσοκωλάκι, ήθελε να απομακρυνθεί, να ανοίξει το τσουβάλι, να φύγει. Και... μετά του – τού 'λεγε [ανεβάζει ολοένα την ένταση της φωνής του] «με βλέπεις κουτσοκωλάκι;» «σε βλεέπω, γριούλα μου, σε βλέπω!» και ηπήαινε μακριά, ε, είχε ένα σουγιαδάκι στην τσέπη του, τό 'βγαλε, ήσκισε το τσουβάλι, γιατί ήτανε δεμένο, και ηβγήκε. Ηβγήκε. Και... ηπήε μακριά η γερόντισσα, και τό 'ξερε το κουτσοκωλάκι πως θ' αργήσει να 'ρθεί και εγέμισε το τσουβάλι πέτρες και αγκάθου, που 'γκιλώνουνε οι αγκάθου, και τό 'δεσε σα νά 'τανε το κουτσοκωλάκι μέσα. Αλλά... ήφησε το τσουβάλι

κι ηπήε στη μηλιά πάλι. Ε, ηκατούρησε η γριά, και ήρτε, στο κουτσοκωλάκι και τό 'βαλε στον ώμο του, τι θαρρούσε πως ήτανε το κουτσοκωλάκι μέσα. Αλλά στο δρόμο ηγκιωνάτανε με τις αγκάθους και ήτανε και βαρύ, γιατί είχε πέτρες μέσα στο τσουβάλι. «Έννοια σου κουτσοκωλάκι, ήλεγε, θα σε πάω στη σπηλιά, να σε σφάζω, να σε βράσω, να σε φάω». Αλλά δεν τό 'κουγε το κουτσοκωλάκι, ήτανε πέτρες και αγκάθες. Και στο δρόμο που ηπήαινε, οι αγκάθες την εγκιλώνανε. Και ήλεε του κουτσοκωλάκι, «με 'γκιλώνεις, θα σε πάω στη σπηλιά να σε σφάζω, να σε βράσω, να σε φάω». [Σύντομη διακοπή για να πει μια γουλιά νερό.] Ε, ηπήε η γερόντισσα, στη σπηλιά, ήνοιξε το σακούλι να πιάσει το κουτσοκωλάκι, και ήβρε αγκάθους και πέτρες. Το κουτσοκωλάκι είχε φύει και ηπήε πάλι στη μηλιά. Τρέχει η δρακόντισσα, πάλι στη μηλιά, και το βλέπει απάνω, αλλά ήλλαξε η γριά, ήβαλε άλλα ρούχα, να μη την εγνωρίζει το κουτσοκωλάκι, και είπε, «καλό μου παιδάκι» δε τό 'πε κουτσοκωλάκι, να μη την εγνωρίσει, [χρωματίζει λίγο την φωνή του για τον διάλογο που ακολουθεί] «καλό μου παιδάκι, πέταξε μου ένα μηλαράκι, να φάω γιατί πεινώ.» – «Σου πετώ γριούλα μου», λέει το κουτσοκωλάκι, αλλά την εγνώρισε το κουτσοκωλάκι. «Έν το βλέπω καλό μου παιδάκι, κατέβα κάτω να μου το βρεις. Δεν το βλέπω.» Και ξανά, ήπιασε ένα μήλο, και της έδωσε μια στο κεφάλι, της λέει «παλιόγρια, με γνώρισε, αλλά, 'έν κατεβαίνα κάτω να με πιάσεις, να με πάρεις στο τσουβάλι και να με πείς στη σπηλιά» και είπε η γερόντισσα, αυτή η γριά, «αλλά 'ε σε γνωρίζω, δε σε γνωρίζω... είμαι καλή γυνάικα εγώ, δεν είμαι δρακόντισσα, να σε πάρω να σε φάω.» Και ηκατέβηκε το κουτσοκωλάκι, κάτω από τη μηλιά να της βρει το μήλο, το έβλεπε το κουτσοκωλάκι, και το έπιασε η δρακόντισσα και του είπε, «παλιόπαιδο, μου έφυγε μια φορά, 'ε θα μου ξαναφύγει». Και ηπαλεύανε, ηπαλεύανε και της έφυγε. Τώρα... από κει και πέρα δε, δε θυμάμαι.

– Τελείωσε εκεί, πήγε στον πατέρα του και τη μάνα του και τέλειωσε [συμπληρώνει ένας παριστάμενος εγγονός, 12 ετών και η γιαγιά συμφωνεί επίσης].

Η περίπτωση του συγκεκριμένου πληροφορητή είναι αρκούντως ενδεικτική όσων προανέφερα. Το απόσπασμα, που παρέθεσα, αποτελεί παραλλαγή του παραμυθιακού τύπου AT/ATU 327C [The Devil (Witch) Carries the Hero Home in a Sack], από τα Δωδεκάνησα, και μάλιστα ατελή από τυπολογική άποψη, αφού «λείπει» το τρίτο επεισόδιο της πλοκής, με την τιμωρία της δρακόντισσας. Ως τέτοιο, θα αποδελτιωθεί στο σώμα και στους καταλόγους των παραμυθιακών παραλλαγών του Λαογραφικού Αρχείου. Ως πρωτογενής καταγραφή, ωστόσο, έχει διάρκεια 6 λεπτά της ώρας και ανήκει σε μία χειμαρρώδη συνέντευξη έξι ωρών με βασικό συνομιλητή έναν άνδρα 65 ετών,

ο οποίος 6 χρόνια πριν τη συνέντευξη είχε χάσει την ομιλία του από βαρύ εγκεφαλικό επεισόδιο. Είχε επανεκπαιδευθεί στην ομιλία, αλλά όταν κουραζόταν εξακολουθούσε να χάνει την φωνή του. Καθ' όλη την διάρκεια της προγραμματισμένης αποσπερίδας δεν είχε σταματήσει να θυμάται και να αφηγείται, συχνά με την παρότρυνση της γυναίκας και της κόρης του κυρίως, που γνώριζαν το ρεπερτόριό του καλά και τον βοηθούσαν να θυμηθεί. Άλλωστε ήταν εκείνες που με είχαν παροτρύνει να τον συναντήσω, και να τον καταγράψω, για να μη «χαθούν» οι ιστορίες που γνώριζε. Πράγματι, το επόμενο εικοσιτετράωρο είχε ξαναπείσει σε αφωνία, ενώ ενάμιση χρόνο μετά τη συνέντευξη απεβίωσε. Εκείνο, που με είχε συγκλονίσει ακόμη περισσότερο, ήταν μία φήμη που προσέλαβα εκ των υστέρων για τη σκληρότητα του χαρακτήρα του γλυκύτατου συνομιλητή μου, όταν ήταν στην ακμή του, του ίδιου, που με τόσο αγώνα είχε ανασύρει από τη μνήμη του όσα μπορούσε, τα είχε διατυπώσει και μου τα είχε «δώσει».

Ο ηθικός κώδικας της επιτόπιας έρευνας αφορά ωστόσο και συνολικότερες συμπεριφορές, άμεσα και κατά την διάρκεια της παραμονής του ερευνητή στο «πεδίο», ο οποίος οφείλει να γνωρίζει και να σέβεται το σύστημα αξιών της κοινότητας που επισκέπτεται, όπως για παράδειγμα επιβάλλει η έμφυλη παρουσία του στην κοινότητα που μελετά. Το παράδειγμα μιας νέας και αστικοποιημένης γυναίκας (μιας γενικής κοινωνικής κατηγορίας στην οποία ανήκε και η γράφουσα την εποχή στην οποία αναφερόμαστε), που κινείται μοναχικά και επιδιώκει να βρσκεται κατά το δυνατόν σε όλους τους δημόσιους χώρους της κοινότητας, επιδέχεται πολλών παρεξηγήσεων, καθώς οι επαγγελματικές/επιστημονικές της προθέσεις δεν είναι σε όλους ούτε σαφείς, ούτε κατανοητές. Μία γυναικεία μοναχική παρουσία σε χώρους κατ' εξοχήν ανδρικούς, όπως είναι το λιμάνι και το καφενείο σ' ένα νησί, και ειδικά εκτός τουριστικής περιόδου, δεν είναι εύκολα συμβατή με την παρουσία της σε χώρους κατ' εξοχήν γυναικείους, όπως είναι το κοιμητήριο, η εκκλησία και η κουζίνα των σπιτιών. Το ίδιο ισχύει και για την αναζήτηση πληροφοριών, εκτός εθιμικών συμφραζομένων (ειδικά όταν αυτές είναι σκωπτικού περιεχομένου, όπως τα τραγούδια του Κλήδονα ή των Αποκριών). Δεν αναφέρομαι μόνο στους πιθανούς κινδύνους από προσβλητικές ή επιθετικές ανδρικές συμπεριφορές που σίγουρα δεν είναι ο κανόνας, αλλά και στην ίδια την αποδοχή της εκ μέρους των γυναικών, που μπορεί να γίνουν πολύ επιφυλακτικές και φειδωλές στην επικοινωνία τους μαζί της. Η ενσωμάτωση του ερευνητή/της ερευνήτριας στην κοινότητα, και ο βαθμός αποδοχής του (κοινωνικού) ρόλου, που νομοτελειακά του/της αποδίδεται σε μία επιτόπια έρευνα διαρκείας, είναι πιστεύω καθοριστικής σημασίας τόσο για την συμμετοχική παρατήρηση, όσο και για την επιτυχία της έρευνας.

Από την επιτόπια έρευνα στην αρχειοθέτηση της αποστολής

Η **αρχειοθέτηση** των δεδομένων, που προκύπτουν από τη συνδυαστική μεθοδολογία, που προανέφερα, οδηγεί στον σχηματισμό ενός «χειρογράφου», ας το ονομάσουμε «νέου τύπου», το οποίο πλέον δεν είναι χειρόγραφο, αλλά αποτελεί εκτύπωση από αρχείο ηλεκτρονικού υπολογιστή. Από άποψη οργάνωσης προτείνεται να ακολουθείται η χρονολογική σειρά των καταγραφών, όπως αυτές προκύπτουν από την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων. Η απομαγνητοφώνηση οφείλει να ακολουθεί όσο γίνεται πιο πιστά τις ιδιαιτερότητες του προφορικού λόγου, ώστε να μην αποσιωπώνται οι πιθανόν συνδεδεμένες πληροφορίες. Ο μεγάλος όγκος της συλλεγόμενης ύλης¹⁸ με τα σύγχρονα μέσα επιτρέπει μεν την ενδελεχή καταγραφή όσων συναντά ο ερευνητής κατά τη διάρκεια της αποστολής, αλλά αναδεικνύεται σε αποφασιστική παράμετρο δυσχέρειας και καθυστέρησης για την εκ των υστέρων σύνταξη του χειρογράφου¹⁹.

Η ταξινόμηση της ύλης, ώστε αυτή να είναι αναζητήσιμη, οφείλει να γίνεται κατά την άποψή μου σε μορφή ευρετηρίου, το οποίο εν πολλοίς να είναι συμβατό με το αρχαιότερο σύστημα ταξινόμησης της ύλης στο Λαογραφικό Αρχείο. Πρόσθετα διακριτά είδη, όπως οι μαρτυρίες, επισημαίνονται εμβόλιμα στην ήδη υπάρχουσα ταξινόμηση. Οι ταξινομηκοί όροι έχουν πλέον ενσωματωθεί σε μορφή ηλεκτρονικών δέντρων ελεγχόμενου λεξιλογίου, στις βάσεις δεδομένων του ηλεκτρονικού συστήματος αρχειοθέτησης του Κέντρου Λαογραφίας²⁰. Το χειρόγραφο, μέσω της ταξινόμησης και της αρχειοθέτησης της ύλης του, γίνεται στη συνέχεια αντικείμενο μελέτης όλων των ερευνητών του Κ.Ε.Ε.Λ.

18. Ποσοτικά, τα αποτελέσματα των πέντε αυτών αποστολών (αλλά και των υπόλοιπων επισκέψεων που τις πλαισίωσαν έως το 2009), αντιστοιχούν σε περισσότερες από 100 ώρες μαγνητοφώνησης και βιντεοσκοπήσεων καθώς και σε μερικές εκατοντάδες έγχρωμες φωτογραφίες, ενδεικτικές της διαδρομής και των παρακάμψεων, που μπορεί να ακολουθήσει ο εξειδικευμένος ερευνητής προκειμένου να καταγράψει τον προφορικό αφηγηματικό λόγο μέσα στο σύνολο των ευρύτερων πολιτισμικών συνθηκών, που σίγουρα τον πλαισιώνουν.

19. Τα, παλιότερα, πριν από το 1975, χειρόγραφα του Κέντρου Λαογραφίας ήταν «στενογραφημένα», γι' αυτό και συχνά δυσανάγνωστα, και συντάσσονταν επί τόπου, με τη λήψη σημειώσεων κατά τη διάρκεια της αποστολής. Μετά το 1975 ορισμένοι ερευνητές (Ψυχογιού, Τερζοπούλου, Αλεξάκης, Καμηλάκη, Καμηλάκης και βεβαίως οι νεότεροι) μαγνητοφωνούσαν τις συνεντεύξεις και τα χειρόγρατά τους προέρχονται από απομαγνητοφώνηση.

20. Για την ψηφιοποίηση και την ηλεκτρονική αρχειοθέτηση του υλικού του Κέντρου Λαογραφίας βλ. την έκδοση «*Ανάπτυξη Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Λαϊκού Πολιτισμού*», ΚΕΕΛ, Αθήνα 2008.

Συμπερασματικά

Η καταγραφή της προφορικής παράδοσης στο στενό χρονικό πλαίσιο μίας εντεταλμένης αποστολής σε μία εκτεταμένη πολιτισμική ενότητα, όπως είναι αυτή της Λέρου, που την συνθέτουν πολλά χωριά, απαιτεί μία πιο σύνθετη προσέγγιση, κυρίως γιατί η συλλογή των προφορικών αφηγήσεων θεωρείται ότι έχει ήδη συντελεστεί από τους εντόπιους εγγράμματους φορείς της ίδιας παράδοσης. Σε μία τέτοια περίπτωση οι ερασιτέχνες λαογράφοι του τόπου, μπορεί να αποτελέσουν επίσης μία κατηγορία πληροφορητών, οι οποίοι καταθέτουν ως ενδιαμέσιοι υποδοχείς, αλλά και επεξεργαστές πολύ συχνά, το υλικό που έχουν συγκεντρώσει είτε από μνήμης είτε καταγεγραμμένο. Στην περίπτωση τους τα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, μπορεί να διαφοροποιούνται αισθητά.

Στο πλαίσιο μίας μικρής κοινότητας, όπως αυτές των μικρότερων νησιών που επισκεφθήκα, όπου κανείς δεν είχε ξαναδεί προηγουμένως την γράφουσα (ερευνήτρια), απαιτείται, σήμερα τουλάχιστον με την κυριαρχία των μέσων μαζικής επικοινωνίας και της εγγραμματοσύνης, πρώτα η γνωριμία και η εξοικείωση με τον άνθρωπο που εισχωρεί. Τα στάδια της εξοικείωσης, που διένυσα μέσα από την επικοινωνία των αφηγήσεων, ξεκίνησαν από τις ιστορικές παραδόσεις και τα θαύματα, για να περάσουν στα κουτσομπολιά και τις βιοϊστορίες, στη συνέχεια στα μαγικά παραμύθια και στα τοπικά ανέκδοτα, στις παροιμίες και στις μαντινάδες²¹. Αποφασιστικής σημασίας σε αυτή τη διαδικασία καταγραφής και εξοικείωσης είναι ωστόσο και η «περίσταση», που ανασύρει αυτόματα και αυθόρμητα το κάθε «είδος» της προφορικής παράδοσης. Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να εντάξει κανείς και την «εποχικότητα» των αφηγήσεων – όπως είναι για παράδειγμα οι αυθόρμητες αφηγηματικές αναφορές στη θαυματουργή δύναμη των αγίων κοντά στην ημέρα της γιορτής τους.

Η εμπλοκή μου στην καταγραφή στοιχείων του υλικού πολιτισμού, ξεκίνησε αμέσως, με την πρώτη επίσκεψη στους Λειπούς, οπότε διαπίστωσα ότι αυτού του είδους οι «πληροφορίες» έρχονταν πιο εύκολα από τα ταξινομούμενα αφηγηματικά είδη που προσδοκούσα στην αρχή, και διευκόλυναν την εγκατάσταση μιας επικοινωνίας πιο χαλαρής, καθώς και την αυθόρμητη συμμετοχή μου μέσα

21. Θα ήθελα να σημειώσω σε αυτό το σημείο, ότι ως μη ειδική επί της μουσικής τις κατέγραφα εκτός «γλεντιού», κυρίως ως «δίστιχα» και σε περιστάσεις εκφοράς ανάλογες με αυτών των παροιμιών. Την ίδια παρατήρηση, από την δική της «επιτόπια» εμπειρία στην Όλυμπο της Καρπάθου, διατυπώνει και η Βασιλική Χρυσανθοπούλου («Οι θεωρητικές κατευθύνσεις στο παροιμιολογικό έργο του Δ.Σ. Λουκάτου και η ανθρωπολογική προσέγγιση των παροιμιών» στο: *Ο Δημήτριος Λουκάτος και η Ελληνική Λαογραφία – Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 27, Αθήνα 2008, σ. 183-184).

από τη μίμηση και την κατάθεση των δικών μου παραδειγμάτων στην συζήτηση. Για παράδειγμα, ένα από τα πρώτα πρωινά που πέρασα στο νησί παρέα με μια μεσήλικη γυναίκα που αγαπούσε πολύ τα εργόχειρα, μου επέτρεψε αφενός να καταγράψω με αρκετές λεπτομέρειες τις τεχνικές της κεντητικής, αλλά και μέσα από την κουβέντα που ανοίξαμε, να κατανοήσω πολλά για την κοινωνική θέση των κοριτσιών στη συγκεκριμένη κοινότητα. Επί πλέον μας επέτρεψε να εγκαταστήσουμε μία φίλια που μου έμαθε πολλά, γενικότερα πάνω στις αντιλήψεις της κοινότητας, αλλά και στο τυπικό της λατρείας. Ένα άλλο παράδειγμα αφορά τη φίλια που ανέπτυξα με τα περισσότερα μέλη τριών γενεών μιας πολυμελούς οικογένειας, τους οποίους έχω συνοδεύσει σε μία σειρά αγροτικών εργασιών – τη συγκομιδή του σιταμιού και τη διαλογή του, το όργωμα και τη σπορά, το πάτημα των σταφυλιών, τη βοσκή των κατσικιών – στις οποίες συμμετείχα ως ένα βαθμό, κυρίως, γιατί συνήθως δεν είχα πού να ακουμπήσω τον εξοπλισμό που μετέφερα πάντοτε μαζί μου. Παράλληλα, οι ίδιοι οι άνθρωποι μου έχουν προσφέρει την αποτύπωση ενός μεγάλου κομματιού της προφορικής παράδοσης του νησιού – γεγονός, που, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες ασχολίες τις οποίες ακολουθούσαμε απρόσκοπτα και δεν διακόπταμε για να καταγράψουμε έναν «στημένο», ή έστω κατά παραγγελία, λόγο, μου επέτρεψε να προβληματισθώ συνολικά πάνω στον λαϊκό αφηγηματικό λόγο, μαζί και πέρα από τις οποίες αρχειοθετικές του ταξινομήσεις.

Αυτή η πρακτική της ανθρώπινης επικοινωνίας, γιατί τελικά δεν την αντιλαμβάνομαι ως κάτι άλλο στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας, θα έλεγα ότι έχει και το μεθοδολογικό της αντίκρισμα, αφού διασκόλλει την συμμετοχή του ερευνητή στην ζωή της κοινότητας, ως ένα βαθμό και την ενσωμάτωσή του, ενώ επί πλέον ανοίγει και θεωρητικούς δρόμους για την κατανόηση της ύλης που καταγράφει. Παράλληλα, «γεμίζει» τον χρόνο της παραμονής στο πεδίο, αφού καταργεί την αναμονή της «σημαντικής» πληροφορίας: όλα είναι σημαντικά για τη ζωή μίας (παραδοσιακής) κοινότητας και όλα έχουν τη σημασία τους μέσα σε ένα συγκεκριμένο σύστημα αξιών, στρατηγικών και αντιλήψεων. Και τούτο αναδεικνύεται, κατά την άποψή μου, σε παράμετρο ακόμη πιο σημαντική για την καταγραφή και τη μελέτη του «λαϊκού» – και όχι μόνο του αφηγηματικού – λόγου. Το αξίωμα θα μπορούσαμε να πούμε ότι ισχύει γενικότερα για την «εθνογραφία» του παραδοσιακού πολιτισμού, εφόσον η παράδοση αφορά κοινωνικά/πολιτισμικά φαινόμενα, τα οποία είτε επαναλαμβάνονται, είτε επανεκτελούνται, μέσω κοινωνικών αλληλεπιδράσεων²².

22. Πβ. Pascal Boyer, *Tradition as Truth and Communication: a cognitive description of traditional discourse*, Cambridge University Press 1990, σ. 1-23.

Αντί αρχικών συμπερασμάτων από αυτήν την *ολιστική* προσέγγιση του εθνογραφικού πεδίου θα είχα να παρατηρήσω, με τη σειρά μου, τους εξής κοινούς τόπους: α) το πεδίο έχει την δική του ανεξάρτητη δυναμική, που και αυτή αποτελεί μιας μορφής πληροφορία β) η προοπτική της αρχειοθέτησης της συλλεγόμενης ύλης διευρύνει κατά πολύ τον ορίζοντα των συλλεγόμενων πληροφοριών. Και τούτο είναι προς όφελος τόσο της διεξαγόμενης έρευνας, όσο και του ίδιου του ερευνητή, αφού ο λαϊκός πολιτισμός είναι μία ενιαία ενότητα και τα όρια μεταξύ των ποικίλων διαφορετικών του εκφάνσεων δεν έχουν παρά μόνο ταξινομική – αρχειοθετική σπουδαιότητα²³.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

23. Βλ. επίσης, Μ. Papachristophorou, «Légendes et lieux en partage: Le cas d'une petite communauté insulaire en Grèce», *Fabula* 47 (2006), nos 1/2, σ. 33-43, « Des farces aux récits 'facétieux' - Ou de la transformation de bons vivants en personnages légendaires » στο Aboubakr Chraïbi (επιμ.), *Classer les récits: théories et pratiques*, L'Harmattan, Παρίσι 2007, σ. 401-427, «Traces of old legends in a modern local tradition: preliminary considerations on a Greek insular community», *Folklore. Electronic Journal of Folklore*, 40, σ. 73-86. <http://www.foklore.ee/folklore/vol40/greece.pdf>

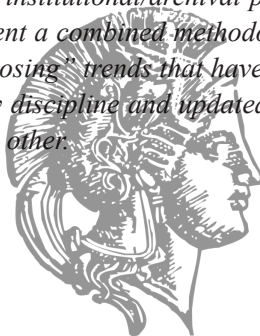
SUMMARY

MARILENA PAPACHRISTOPHOU, University of Ioannina

Ethnographic Fieldwork and Folk Narrative Research: reflections on Five Fieldwork missions in the Dodecanese (2003-2007)

Holistic perspectives as well as long-term fieldwork based on participant observation constitute core elements, which define anthropology as an academic discipline. What happens when short-term fieldwork based on the compilation of “folklore material” becomes an institutional/archival priority? In the example that follows we shall try to present a combined methodology, aiming at a functional synergy between the “opposing” trends that have been, on the one hand, dictated by folklore as a literary discipline and updated by the development of anthropological theories, on the other.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ